

“The shift from voluntary recruitment to *obligatory conscription in the New Order army established in 1829* created a critical mass of Muslim, Turkish soldiers in the reign of Mahmud II, yet the Ottoman state, like that of the Austrian Habsburg or the Russian Romanovs, was still a multinational conglomerate monarchy, and *its core identity to the very end was loyalty to the centre in the name of Islam*. In the early-modern period it drew in foreign military engineers, developed and *educated its own, mostly* [p. 199] *from the janissary ranks*, and used them in highly flexible innovative ways by no means exclusively for military purposes, much as other European powers did.”

The *Nizam-ı Cedid* (New Order) army was founded in 1792/3. No obligatory conscription was enforced on Ottoman subjects in this army. The co-author seems to mean the *Asakir-i Mansure* army of Mahmud II, which was established in 1826. Besides, it is out of question that the Ottoman Empire sought ‘loyalty to the centre in the name of Islam’ from all subjects at all times. Finally, I have never suggested that most of the Ottoman military engineers came from the ranks of the Janissaries. It is pretty obvious that the views of the co-author in these misguided insertions run parallel to those of the editor, Bruce Lenman, revealed in the introduction and conclusion chapters. These views include the lack of clarity in military and non-military tasks of the engineers and cosmopolitan nature of early-modern empires. Seemingly, the editor wanted to underline these points in my chapter so that it would fit neatly in the compilation. Nevertheless, he took the wrong path of revising and modifying the text without consulting with the author. The final output is a co-authored text that contains factual errors, distorts my views, and omits my arguments. I, as the author of chapter 7 of this book, hereby state that the sole responsibility for the afore-mentioned unauthorized changes and additions inserted into my article, lies with Bruce Lenman, the editor of the book.

Kahraman Şakul

Nalan Turna,

Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürûr Tezkereleri,

İstanbul: Kaknüs Yayınevi, 2013, 256 s., ISBN 978-975-256-396-4

Osmanlı İmparatorluğu’nun on dokuzuncu yüzyılda yaşadığı dönüşüm, günümüz tarih yazımının en çok ilgi gösterdiği konular arasında yer almaktadır. Söz konusu ilgi, revizyonist ya da yenilikçi olarak adlandırılabilir ve devletin

modernleşmesi problematiğini merkeze alan geleneksel tarih yazımı çizgisinin dışına çıkma çabası gösteren çalışmaları da içermektedir. Nalan Turna'nın çok kapsamlı bir Başbakanlık Osmanlı Arşivleri çalışmasına dayanarak kaleme aldığı *Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürûr Tezkereleri* başlığını taşıyan son çalışması da klasik tarih yazımı çizgisinin dışına çıkmayı hedeflemektedir. Yazarın çalışmasının ana eksenini, imparatorluğun on dokuzuncu yüzyılında gelişen ve karmaşıklaşan devlet mekanizmasının, asayiş, güvenlik ve ekonomik nedenlerle uygulamaya geçirdiği “eşkâle dayalı iç pasaport sistemi olan mürûr tezkereleri” (s. 14) oluşturmaktadır. Nalan Turna'ya göre on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı devletinin sınırları içindeki hareketliliği denetim altında tutmak amacıyla uygulamaya geçirdiği mürûr tezkereleri, giderek merkezileşen devletin gözetleme ve denetleme pratiklerinin birer yansıması olarak uygulamaya sokulmuşlardır (s. 10). Mürûr tezkereleri imparatorluğun savaşlar, isyanlar, işgaller ve reformlara karşı direnişlerin olduğu bir dönemde merkezi devletin hem imparatorluk içerisinde, hem de imparatorluktan dışarıya göç hareketlerini denetlemek ve vergi tahsilâtı ve asayişini sağlamak gerekçeleriyle hayata geçirilmiştir (s. 28). Yazara göre tezkereler, aslında merkezileşen ve dolayısıyla kendisini tebaayı gözetlemek zorunda hisseden devletin iktidarını kurma, hatırlatma ve direniş durumlarında revize etme çabasının birer yansımalarıdır. Bu argümandan yola çıkan çalışma, kuramsal çerçevesini Anthony Giddens ve Michel Foucault'nun “gözetleme” ve “mikro mücadeleler” kavramları üzerinden bir iktidar okuması ve buna karşı direnişler ekseninde kurmuştur. Mürûr tezkeresi uygulaması, iktidarın tahakküm pratiğinin bir yansıması olarak değerlendirilirken, sahte mürûr tezkereleri sistem içerisindeki boşluklardan yararlanan ve iktidara karşı mikro direniş temsil eden bir eylem biçimi olarak ele alınmaktadır.

Çalışma dört ana bölümden oluşmaktadır. Kitabın ilk bölümü, devletin tebaasının seyahatlerini düzenleme biçimlerini mürûr tezkerelerinin uygulamaya geçirilmesinden çok önce, on altıncı yüzyıldan itibaren ele almaktadır. Burada devletin Celali isyanlarından başlayarak, özellikle kentsel nüfusun önüne geçmek amacıyla İstanbul'a göçü engellemek için gösterdiği çaba, reayanın tarımsal aktivitelerinin devamı ve dolayısıyla başkent in iaşesinin sürekliliği ve “reayanın durumunun ıslahı” ile açıklanmaktadır. (s.40) Şehre giriş-çıkışların yalnızca kefalet uygulaması ile mümkün olduğu anlaşılmaktadır ki, bu durum kitabın değişik bölümlerinde gösterildiği gibi on dokuzuncu yüzyılda da geçerliliğini korumuştur (bkz. s. 43, 143, 223, 225). Bu bölümde, *İstanbul Ahkâm Defterleri* kullanılarak ve on sekizinci yüzyılda Osmanlı tebaasının seyahatlerini düzenleyen yol hükümleri, yol emr-i şerifleri gibi çeşitli belgeleri isteyenlerin dilekçelerine dayanılarak hazırlanmış, seyahat eden Osmanlıların ikametgâh, vardıkları yer ve gitme amaçlarını gösteren bir tablo yer

almaktadır (s. 45-48). Bir diğer tablo, 1770-1844 arası çeşitli yol hükmü isteyen yabancıların tabiiyetleri, meslekleri, çıkış ve varış merkezleri ile seyahat gerekçelerini göstermektedir (s. 56-57). Yabancılara yani Osmanlı tebaasına dâhil olmayanlara dair tablo, çeşitli seyahat belgesi talep sahiplerinin yazarın deyişiyle “belli statüdekiler” (s.52) tarafından istenmesini göstermesi açısından önemlidir. Bu “belli statüdekiler” bir biçimde servet ve/ya da toplumsal statü sahibidirler ki tercümanlar, tüccarlar, konsolosluk çalışanları gibi kişiler bu sınıfa dâhildir. Nalan Turna, kaime, şukka gibi yol belgelerini de kapsayan seyahat belgelerinin çeşitliğini, on dokuzuncu yüzyıla kadar standart bir uygulama olmadığının bir göstergesi olarak okumaktadır. Ancak, yazar ilki 1841’da yayımlanan mürûr nizamnameleri ile devletin belli bir standardizasyonu sağladığını da nizamnameleri inceleyerek anlatmaktadır. Söz konusu standardizasyon, eşkâle dayalı olarak Osmanlı vatandaşlarının din, mezhep, vergi yükümlülükleri ve ikametgâhlarını da kapsayacak şekilde kayıt altında tutulmasıdır.

On dokuzuncu yüzyıl boyunca çıkartılan ve gerektiğinde günün koşullarına göre revize edilen nizamnamelerin incelenmesi devletin niyetlerini analiz etmek açısından kuşkusuz önem taşımaktadır. Ancak daha önemli olanı, söz konusu nizamnamelerin pratikte nasıl uygulandığı ve bireylerin buna verdiği tepkilerin niteliği sorusuna yanıt bulmaktır. Yazar, bu noktada, yalnızca Sadâret Evrakı Mektubî Kalemi, Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi, İrade Meclis-i Vâlâ gibi arşiv fonlarında bulunan çeşitli belgelere dayanarak, tezkere almak için gerekli ilmühaber ya da kefalet verilmesi sürecinde patrik, hahambaşı, kethüda gibi yöneticilerin yaptıkları yolsuzluklar ve belge tahrifatlarını ortaya çıkarmakla kalmamaktadır. Aynı zamanda tezkere vermekle yükümlü nahiye memurlarının okuma yazma sorunları nedeniyle tezkere sürecini lâyıkıyla yürütemediklerini de başarılı bir şekilde ortaya koymaktadır (s. 91-93). Yine aynı bölümde, tezkerelere ilişkin okuma yazmadan kaynaklanan sorunun yalnızca nahiye müdürlerine özgü olmadığını, Adalar’da yaşayan Hıristiyan ahaliden sorumlu muhtarlar ve köy papazlarının Osmanlıca okuma ve yazmayı bilmemeleri örneği üzerinden benzer sıkıntıların yaşandığını ve tam da bu nedenle devletin Rumca ilmühaber verilmesini kabul ettiğini göstermektedir (s. 93). Bu ve benzeri örneklerden yola çıkarak, yazar sistemin aslında esnek ve değişikliklere açık olduğunu iddia etmektedir. Bölümün aynı kısmında, gayrimüslim tebaaya yetki alanı dışında olmasına rağmen ilmühaber veren imamlar ya da konsoloslukların yetki alanları dışındakilere ilmühaber vermelerine dair belgeler kullanılarak sistem içerisindeki boşlukların varlığı çeşitli örnekler ile desteklenmektedir (s. 96). Son kısımda ise, dolaşım serbestisine engel teşkil etmesi nedeniyle II. Meşrutiyet’in özgürlükçü ruhuna aykırı bulunan mürûr

tezkerelerinin kaldırılışı ve imparatorluğun dağılma sürecinden Cumhuriyet'e geçişte tezkerelerin yerini alan yeni türden seyahat belgeleri anlatılmaktadır.

Turna, çalışmanın ikinci bölümünde, Osmanlı toplumunu oluşturan bireylerin devletin iznini kolay bir biçimde alıp, seyahat ve göç edebilmek için mürûr tezkeresi uygulamalarının hangi yollar ve gerekçelerle etrafından dolandığı ya da esnettiği üzerine odaklanmaktadır. Ağırlıklı olarak Sadâret Mektubî Kalemî Umûm Vilâyet, Sadâret Mektubî Kalemî Deavî, Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muâmelât ve Islâhât Komisyonu gibi zengin çeşitlilikte belgelere sahip fonlara dayanarak, bireylerin devletin onayını almak için tam da devletin dilini kullandığını göstermektedir. Buna göre bireyler, ailelerinin birleşmesine yönelik hane nakilleri, ticaret, alışveriş, eğitim, akraba, eş dost ziyareti ya da hava değişimi gibi gerekçelerle ve vergi yükümlülüklerinden kaçmadıkları vurgusunu yaparak mürûr tezkeresi almak için başvuruda bulunmaktadır.

Üçüncü bölümde ise, devletin ön plana çıkan asayişini temin etme ve iktidarını pekiştirme kaygısıyla şekillenen mürûr tezkeresi nizamnamelerini uygulama pratikleri ile Osmanlı vatandaşlarının söz konusu uygulamalara direnişi, Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muâmelât ve Islâhât Komisyonu, Zabtiye Nezâreti, Cevdet Dâhiliye, İrade Dâhiliye, İrade Meclis-i Valâ, Sadâret Mektubî Kalemî Umûm Vilâyet, Sadâret Evrakı Mektubî Kalemî Mühimme Odası, Yıldız Askerî Ma'rûzât gibi fonlardaki belgeler kullanılarak incelenmektedir. Aslında, bu bölümde ağırlıklı olarak işsizler, devletin diliyle kategorize edilen "serseriler" ile Osmanlı'nın gayrimüslim tebaasının mürûr tezkeresi edinme ve/ya edinmekten kaçınma çabalarına dair tartışmalar bulmak mümkündür. 1839-1907 arası belgeler incelenerek, devlet tarafından "müfsidler", "serseriler", "tekinsiz" kişiler olarak tanımlanan, yani bir işi olmayan, kim olduğu bilinmeyen ve ahaliyi karışıklığa teşvik etme şüphesi taşıyanların (s.155-158) tezkere almasının otoriteler tarafından engellenme çabalarına odaklanılmaktadır. Bu resmi tamamlayan ve renkli kılan, söz konusu kişilerin özellikle rüşvet yoluyla kontrol sistemini devre dışı bırakma öykülerine yer verilmesidir. Dikkatle kullanılması ve anlatılanların başka kaynaklardan teyidi gerekmele birlikte, seyahatnameler yoluyla söz konusu resim daha da canlı kılınmaya çalışılmıştır. Şöyle ki, Barkley'in yazdığına göre, tezkerelerin yukarıda sayılan kişilere verilmesini denetlemekle görevli olan, ancak rüşvet alan zaptiyelerin maddi koşulları kötü durumdaydı. Ancak bazıları, konumlarını kullanarak halktan zorla para talep etmekteydiler (s. 158).

Bu bölümde, belki en ilgi çekici kısım, kronolojik bir sıra ile verilmemesine rağmen Ermeni cemaatinin hareketliliğini ve bu dolaşımın merkezi devletçe

kontrol çabalarını belgeler üzerinden izleme imkânıdır. Yine aynı belgeler göstermektedir ki, ticaret nedeniyle seyahat etmek isteyen Ermeni cemaati mensuplarına devlet hareket kısıtlılığı getirmemekte, ancak şüpheli ve güvenliği için tehdit gördüklerini yakından takip etmeye çalışmaktadır (s. 159-161, 165). Bölümde “Direnişler, alternatifler” alt başlığını taşıyan kısım ise, mürûr tezkeresi uygulamalarına karşın Osmanlı tebaasının farklı tepkilerine odaklanmıştır. Yazar, tezkerelerin alımında yapılan “sahtekarlıklar”ı devlete direnişin bir biçimi olarak değerlendirilmektedir (s. 175). Yine, Foucault’dan esinlenerek, devletin bu durum karşısında “asayiş tedbirleri”ni ve kontrol mekanizmalarının işlevini arttırması ise devlet iktidarının değişimi olarak değerlendirilmektedir. Buna göre, tezkerelerde tahrifat, sahte tezkere düzenlemek, kişilerin kendi adlarına düzenlenmiş mürûr tezkerelerini başkalarına satmaları, tezkere almak için “uydurma gerekçeler” ileri sürülmesi (s. 178), kanunların varlığından haberdar olmayış iddiası (s. 179-180), çıkarları devletle örtüşmeyen bireylerin direnişini temsil etmektedir. Yine bu bölümde, “Kimlik ve Tâbiyet Sorunları” alt başlığında imparatorluğun Hıristiyan nüfusunun on dokuzuncu yüzyılın sonundan başlayarak ve seyahat için mürûr tezkeresi alımı çerçevesinde kendilerine karşı dine dayalı ayrımcılık uygulandığı iddiası araştırılmaktadır. Turna’ya göre, Hıristiyan tebaanın ayrımcılık iddiası gayrimüslimlerde yabancılaşma algısının oluştuğunun göstergesidir (s. 195). Dahası, yazara göre mürûr tezkereleri tâbiyete ve kimlik arayışlarına dair bazı çelişkileri açığa çıkarmaktadır. Şöyle ki, mal almak için İzmir’den İstanbul’a gelen Ermeni cemaati üyesi bir kişinin tâbiyetinin İtalya olduğu ortaya çıkmıştır (s. 197). Ama kanımca, bölümün önemli ve üzerinde belki de yeterince durulmayan argümanlarından biri, devletin Ermenilerle alt gelir grubundakileri tezkerelerle kontrol altında tutma çabasıdır.

Son bölüm, tezkereler ile ekonomi arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Mürûr tezkerelerinin ekonomideki yeri, vergilendirme üzerinden ve hem devlet hem de devlet dışı aktörler açısından değerlendirilmektedir. Buna göre mürûr tezkereleri, vergi tahsilinde tebaa üzerinde baskı kurmak amacıyla da kullanılmaktaydı. Devlete borcu olana tezkere verilmemesi bu durumun bir göstergesiydi (s. 201). Kanımca, bu bölümde arşiv belgeleriyle örneklendirilen ve Osmanlı tebaası olmayan amelelere mürûr tezkeresi verilmesi konusunda devletin temkinli davranışı konusu önemlidir. Turna’ya göre bu durum, devletin kendi tebaasından olanı koruma isteğinden kaynaklanmaktadır. Yine, yaptığı işe göre ameleden mürûr tezkeresi harcı alınmaması da bu duruma örnek olarak değerlendirilmektedir (s. 233-234). Bölüm, Ermenilerin dolaşım serbestisinin özellikle İstanbul için kısıtlayan, ancak ticaret ile uğraşanların bu uygulamanın dışında bırakan örneklerin çeşitliliği açısından da

zengindir. Bununla birlikte, kanımızca, söz konusu belgelerin ekonomi ya da vergi tahsili konuları ile bağlantısının yeterince açık olmadığı durumlar bulunmaktadır.

Nalan Turna'nın kitabının, çalışmanın dayandığı belge zenginliği ve çeşitliliği göz önünde bulundurulduğunda, çok titiz bir arşiv çalışması sonunda ortaya çıktığı açıktır. On dokuzuncu yüzyıldan başlayıp, Cumhuriyet'in ilk yıllarını da kapsayan, önce merkezi Osmanlı devletinin, daha sonra da Cumhuriyet hükümetinin seyahatleri düzenleme çabalarının ve bu çabada ileri sürdükleri gerekçelerin tarihsel sürekliliği ve değişimi gösterme kaygısı taşıyarak tartışılması, kuşkusuz, Osmanlı tarih yazımı açısından önemli bir katkıdır. Mürûr tezkerelerinin uygulanması sürecinin odağına, çalışmanın bütünü boyunca hissedilen devlet-teba ilişkisini alma kaygısı, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı toplumsal yapısını anlamak açısından özel önemdedir. Bu ilişkiyi, devletin kararnamele ve uygulamalarının yanı sıra, tebanın dilekçelerde yansıyan talep ve dilekleri üzerinden okuma çabası, hem durağan olmayan ve anın şartlarına göre dönüşen bir ilişkinin resmini vermekte, hem de bu ilişkide tarihyazımında pek de sesi duyulmayan kesimin, yani halkın, sesini yansıtmaktadır. Ancak resim, kimi zaman üzerinde daha ayrıntılı durulması gereken noktalar, bazen tartışılmayan ya da farklı okumalara açık durumlar nedeniyle her zaman net değildir. Şöyle ki, kitabın girişinde çalışmanın hangi yılları kapsadığına değinilmemektedir. Benzer biçimde, belgeler kimi zaman kronolojik sıralamadan uzak bir biçimde kullanılmaktadır (bkz. bölüm III).

Kitapta yararlanılan kapsamlı belge kümesinin tahlilinde yazar, okuyucunun kimi zaman tartışmalı veya spekülâtif bulabileceği kavramlara atıfta bulunmaktadır. Örneğin esnafa tezkere vermekle yükümlü kethüdâların, işlemler için nizamname de belirtilenden daha yüksek ücret talep etmesi teamül olarak yorumlanmaktadır (s. 91-92). Kethüdâlar söz konusu uygulamayı devam ettiriyor olsa dahi, esnafın yüksek ücret talebini kabullenmeyip kethüdâlardan şikâyeti teamül yerine zorbalığa karşı bir başkaldırı olarak da okunabilir. Yine 1923'te TBMM Hükümeti Hariciye Vekâleti'nin Sinekli/Silivri'den İstanbul'a giden yolculardan Fransızların seyahat varakası istemesine karşı çıkışı, Ankara hükümetinin "kişi hürriyeti" vurgusuna atıfla değerlendirilmektedir (s. 117). Burada, söz konusu karşı çıkışı ulus devlet kurma sürecindeki bir hükümetin emperyalizme karşı çıkışı olarak değerlendirmek de mümkündür. Tartışmalı bulunabilecek bir diğer örnek, mürûr ve pasaportu olmaksızın Amerika'ya giden ve Osmanlı toprakları içindeki memleketleriyle bağlantılarını kesmeyen Ermenilerin durumunun da kıtalararası milliyetçilik olarak değerlendirilmesidir (s. 188). Diğer bir örnek, kitabın üçüncü bölümünde değinilen, mal alımı amacıyla İzmir'den İstanbul'a gelen bir Ermeni'nin tâbiyetinin İtalya

oluşu, Osmanlı tebaası olup vergi vermek yerine imtiyazlı ticaret yapmayı seçme öyküsü değil, kimlik sorunu olarak ele alınmıştır (s. 197).

Yukarıda da değindiğimiz gibi çalışma, birçok farklı çalışmaya kapı açacak zenginlikte belge ve bilgi üzerine kuruludur. Ancak çalışmada kimi zaman konu ile doğrudan ilgisi olmayan noktaların ön plana çıkarılmasından kaynaklanan sorunlara rastlanabilmektedir. Örneğin, tezkerelerin incelenmesinden, konu ile doğrudan bağlantılı olmayan, 1850’ler Osmanlı toplumunda çekirdek aile yapısının hâkim olduğu sonucu çıkarılmaktadır (s. 137). Verimli tartışmaları mümkün kılacak kimi noktalara ise kısaca değinilmekle yetinilmiştir ki, sınıf vurgusu bunlar arasındadır. Örneğin devletin “erbâb-ı fesâd” olarak gördüklerinden bazılarının, iş bulmak amacıyla göç etmek zorunda kalanlar olduğu belirtilmiştir (s. 200). Ancak, kanımca, benzer örnekler üzerinden konu Osmanlı’da alt sınıfların ve işsizlerin sosyal yaşantıları üzerine tartışmayı mümkün kılacak bir zemine taşınabilir. Alt ve üst servet gruplarının tezkereler bağlamında yaşadıkları deneyimler, belki de mürûr ekonomisinin tartışıldığı son bölümde Osmanlı’nın son döneminde değişen sınıf profillerini gösterir biçimde analiz edilebilirdi. Diğer taraftan çalışma, mürûr tezkerelerini yalnızca devletin bakış açısıyla değil toplumun çeşitli katmanlarının, kendilerini devlete karşı ve devletle ilişki içerisinde konumlandırarak biçimlendiren eylemlerini takip etmek açısından değerlidir. Kitabın ayrıntılı arşiv çalışmasına dayalı yapısının özellikle göç konusunun sınıfsal ve sosyal olarak analizinde yeni araştırmalara öncülük edeceği kuşkusuzdur.

Gül Karagöz Kızılca

H. Erdem Çıpa and Emine Fetvacı (eds.),

Writing History at the Ottoman Court: Editing the Past, Fashioning the Future,

Bloomington: Indiana University Press, 2013, 181 pp., ISBN 978-0-253-00864-0

A collection of essays treating Ottoman primary sources in detail is particularly welcome at a time when thematically and chronologically driven monographs dominate Anglophone academic publishing. Linguistic and paleographical obstacles prevent non-specialist historians from gaining familiarity with Ottoman